

Belangrijke onderwerpen

Inleiding

Een aantal jaren geleden schreef ik voor mijn kinderen mijn levensverhaal. Ik gebruikte hiervoor als motto: 'Eén te midden van velen. Een filosofisch ingekleurd levensverhaal'. Dit motto had ik ontleend aan een tekst van de filosofe Trudy van Asperen (1941-1993), waarin ik de kern van mijn eigen denken heel concreet terugvond. Ze schreef:

'De wetenschap dat aan ons leven eens een eind zal komen, dat wij één zijn onder talloos vele miljoenen, de gedachte dat de hele menselijke geschiedenis slechts een moment is in het bestaan van de planeet aarde, dit alles confronteert ons met betrekkelijkheid en vluchtigheid. Het bewustzijn van onze eindigheid spot met iedere pretentie van zin.

Tegelijk zijn wij gepassioneerd betrokken bij wat ons overkomt en wat we doen. Het besef van onze vergankelijkheid doet ons niet werkeloos neerzitten. Dat wij slechts één onder talloos velen zijn is iets dat we slechts met moeite ook leren verdisconteren in ons handelen en plannen. Dat de geschiedenis van de mensheid in het bestaan van het heelal slechts een moment is, weten we, maar we bevatten het eigenlijk niet. We kunnen het nauwelijks bevatten, want het betekent een voorstelling van een wereld zonder ons. Wij worden heen en weer geslingerd tussen het besef van eindigheid en de ervaring, die ons bij uitstek beweegt, die van ons eigen bestaan' (van Asperen G. Het bedachte leven. Amsterdam 1993: 171).

Bij het volgen van mijn eigen levensweg kwamen ook een aantal onderwerpen aan de oppervlakte, die belangrijke brokstukken van mijn levensvisie vormden. Dat waren in een willekeurige volgorde:

ons dagelijks leven (pag. 2)

de kwetsbaarheid van de mens (pag. 5)

het leven in eigen hand? (pag. 8)

een gelukkig leven leiden (pag. 12)

afscheid van het leven (pag. 15)

Ons dagelijks leven

Mijn verblijf in het klooster bracht een leefwereld met zich mee, waarin het spirituele de boventoon voerde en waarin het dagelijks leven met 'verheven activiteiten' gevuld werd: met bidden, mediteren, theologie en zielzorg bedrijven. In de katholieke theologie kreeg dit soort leven een grotere waardering dan het gewone leven van een leek in de wereld. Het echte christelijke leven bestond immers in de contemplatie, in de beschouwing. Niet Martha als de bedrijvige en actieve, maar Maria als de luisterende en beschouwende gaf het ideaalbeeld van het christendom weer. Het actieve leven van alledag was weliswaar niet minderwaardig, maar vormde toch niet de beste ondergrond voor dit ideale leven. Het leidde te veel van het goede leven af. Deze waardering veranderde pas in de Moderne Tijd. Maarten Luther (1483-1546) gaf een veel grotere plaats aan het dagelijks leven van een leek dan de katholieke kerk gewend was. Ook de opkomst van het kapitalisme met zijn arbeidsethos vormde een ommekeer in het denken over het goede leven. Productie en reproductie werden de voornaamste activiteiten in het leven. Economische bedrijvigheid, familieleven, intieme verhoudingen, zorg om het dagelijks brood, kregen een centrale plaats in het morele leven, die vóór die tijd ondenkbaar was. Het dagelijks leven kreeg een intrinsieke waarde. Dat was het dagelijks leven, dat ik leidde na mijn vertrek uit het klooster. Het kreeg gestalte in heel gewone dingen als: werken voor de kost, studeren, lesgeven, mijn kinderen opvoeden, enz. (Het leven in zijn gewone gangetje).

Een psychologisch en sociologisch beeld

Om de betekenis van het dagelijks leven te achterhalen ben ik niet meteen naar de filosofie gegaan, maar heb mijn licht opgestoken bij de psychologie en de sociologie. Psychologen waren vooral geïnteresseerd in de vraag hoe mensen het dagelijks leven beleefden. Zij keken naar mensen die van dag-tot-dag leefden. Ze vroegen zich af, of deze mensen hiermee gelukkig of ongelukkig waren. Ze zagen mensen hun dagen vullen met taken en doelen, die in hun ogen gedaan moesten worden en daarin wel of niet slaagden. Wat hun opviel, was het feit, dat het alledaagse van het dagelijks leven bij veel mensen een gevoel van onvoldaanheid gaf, omdat het maar een fractie van 'het volle leven' uitbeeldde. Vandaar dat veel mensen de neiging hadden om weg te vluchten in dagdromen om even te ontkomen aan het alledaagse. Ze vormden zich beelden van een vollediger leven dan ze in feite leidden. Hoe dat vollediger leven er precies uit moest zien, was voor hen meestal niet duidelijk.

Sociologen hadden over het algemeen een veel genuanceerder oordeel over het dagelijks leven. Zij legden de nadruk op het tweeslachtig karakter hier van. Ons individuele en gezamenlijke leven is enerzijds ingelijst in het raamwerk van iedere dag, maar anderzijds is het ook de wereld, waarin we onze identiteit verwerven. In het raamwerk van iedere dag voltrekt zich de herhaling van onze activiteiten en wel in zo'n regelmaat, dat ons leven voorspelbaar wordt. Het dagelijks leven met zijn cyclisch terugkeren van slapen, eten, werken, vrijen, uitrusten is een routine-gebeuren. Dat maakt, dat het woord 'alledaags' nauw verwant is aan het banale en het saaie. Het dagelijks leven van mensen is meestal weinig verrassend. Toch is dit maar één kant van de zaak. Het is ook de wereld waarin mensen hun identiteit verwerven, de rollen aanleren die zij nodig hebben om zich in het leven staande te kunnen houden en waarin zich alle belangrijke gebeurtenissen van geboren-worden, leven en sterven zich voltrekken.

Het oordeel van de filosofie

In het algemeen genomen heeft de filosofie grote moeite om een positieve waardering te

geven aan het dagelijks leven. Ze heeft immers last van het dagelijks leven, omdat het afleidt van de diepte van het leven. Alleen wie zich terug kan trekken uit het dagelijks leven, is in staat om te zoeken naar het theoretische leven, de contemplatie, de verheven beschouwingen. Het begon al in de Griekse filosofie met het idee, dat de meeste mensen in hun dagelijks leven eigenlijk niets anders doen dan slaapwandelen. Ik neem Heraclitus (540-480 v.Chr.) als voorbeeld. Hij is de eerste filosoof, die een onderscheid maakt tussen mensen die in het dagelijks leven oppervlakkig zien - 'de slapers', en mensen die écht zien - 'de wakers'. De slapers zien slechts met hun fysieke ogen. 'Ze lijken wel te slapen', zegt Heraclitus, 'en zien niet waar ze dagelijks mee te maken hebben'. De wakers zien met de ogen van de geest. Zij zien meer dan de oppervlakkige kijker gewoonlijk ziet. Dit 'meer' bestaat uit inzicht in de ware werkelijkheid, waarin de mens leeft. Achter de dagelijkse werkelijkheid zit een andere werkelijkheid verborgen, die niet met onze gewone ogen gezien kan worden. Dat is de wáre werkelijkheid. Heraclitus poneert hier allerlei tegenstellingen: tussen lijken en blijken, tussen schijn en werkelijkheid, tussen zien met de fysieke ogen en zien met de ogen van de geest. Hiermee heeft Heraclitus de toon gezet voor alle latere filosofen die metafysica bedreven. In hun ogen mag de mens zich niet tevreden stellen met de gewone wereld der verschijnselen waarin hij leeft, dus met wat hij ziet, hoort, ruikt, aanraakt en voelt. Hij moet oog krijgen voor wat zich achter deze wereld van de verschijnselen openbaart: de ware wereld, die alleen door bewustheid en denken te achterhalen is. Hoe die ware wereld er precies uitziet, daarin verschillen de metafysici onderling. Maar ze komen overeen in de overtuiging dat alleen door denken en contemplatie deze ware werkelijkheid te ontdekken valt. Het gewone volk stelt zich tevreden met de wereld van de verschijnselen. Uiteindelijk zijn het slechts de denkers of filosofen, die zich door hun denken uit de gewone wereld kunnen terugtrekken en hierdoor kijk krijgen (hoe onvolmaakt ook) op deze verborgen werkelijkheid. Zij zijn in staat tot het voeren van een eenzame dialoog van de ziel met zichzelf als hoogste activiteit.

Ik kwam naderhand het beeld van de 'slaapwandelaar' in zijn moderne vorm tegen bij de romanschrijver Hermann Broch (1886-1951). In zijn romancyclus 'De slaapwandelaar' beschrijft hij het leven van drie mannen: Pasenow, Esch en Huguenau. Hoe verschillend deze personen ook in karakter en levensgeschiedenis zijn, zij hebben alle drie gemeen, dat zij 'slaapwandelaars' zijn. Zij lopen door een werkelijkheid waarvan de samenhang en de historische noodzakelijkheid hen ontgaat. Zij worden volkomen beheerst door de gang van hun banale gedachten. Ze slagen er altijd in hun eigen gelijk te beredeneren. Daardoor zijn zij blind voor andere dimensies van het leven. Zij hebben iets weg van virtuoze dansers op het slappe koord van het ogenblik, zonder enig idee van de afgronden waarboven zij zich bewegen.

De visie van Heidegger

Voor Heidegger spreekt een negatief oordeel uit over het dagelijks leven van mensen. Voor hem is dat de wereld van het niet-authentieke, van het onpersoonlijke, van het 'men'. In 'Op het spel gezet' geef ik van dat negatieve oordeel een samenvatting met de woorden van de socioloog Berger. 'Het 'men' stelt ons in staat om inauthentiek te leven, door alle metafysische vragen die ons bestaan opwerpt de pas af te snijden. Aan alle kanten door duisternis omgeven, leven wij ons korte leven tot aan onze onvermijdelijke dood. Het beklemmende 'waarom?' dat bijna ieder mens bij zich voelt opkomen in de ogenblikken, dat hij zich rekenschap geeft van zijn menselijk bestaan, wordt snel verstikt onder de gemeenplaatsen die de samenleving bij wijze van antwoord klaar heeft. De samenleving verschaft ons kant-en-klare godsdienstige systemen en sociale rituelen die onze vragen overbodig maken. De 'wereld-der-vanzelfsprekendheden', de samenleving die ons zegt dat

alles in orde is, is de bakermat van onze inauthenticiteit [...]. De samenleving geeft ons namen om ons te beschermen tegen het niets. Zij bouwt een wereld voor ons om daarin te leven en beschut ons aldus tegen de chaos die ons aan alle kanten omringt. Zij verschaft ons een taal en daarmee ook zingevingen die deze wereld geloofwaardig maken. En zij zorgt voor een nimmer ophoudend koor van stemmen, die ons in dit geloof bevestigen en onze opkomende twijfels wegnemen'.

Heidegger geeft dit oordeel, omdat hij een tegenstelling ziet tussen het gewone dagelijks leven en het besef van eindigheid, dat hij als kern van de authenticiteit van de mens ziet. Voor hem is het menselijk leven een 'zijn-ten-dode'. Pas als de mens zich hiervan bewust is en dit in zijn levensontwerp opneemt, leeft hij authentiek. De meeste mensen leven echter op een niet-authentieke wijze. Zij zijn bang om de eindigheid van hun leven in ogenschouw te nemen en schermen zich hiervoor af. Zij kruipen weg in het 'men', waardoor het persoonlijke verdwijnt. Het 'men' conformeert zich aan wat in doorsnee zo hoort, wat men al dan niet laat gelden, waarmee men wel of niet succes heeft. Alles wat afwijkt van het normale wordt afgewezen. Al het oorspronkelijke wordt gladgestreken. Alles wat men de moeite waard vindt in het leven, wordt in geld uitgedrukt. De niet-authentiek levende mens mengt zich overal in, maar laat het afweten op het moment dat het er op aan komt en er persoonlijke beslissingen over zijn leven genomen moeten worden. Hij volgt dan slaafs het oordeel en de beslissing die hem voorgekauwd wordt. Op deze wijze ontloopt hij zijn eigen verantwoordelijkheid. Alles gebeurt in de sfeer van het 'men', wat in feite 'niemand' is.

Het belang van het dagelijks leven

In deze schets zitten elementen, die voor iedereen goed herkenbaar zijn. Het slaapwandelen in een wereld die vanzelfsprekend is en waarin de dingen zijn, zoals ze zijn. Het eindeloos gepraat over dingen die in het leven niet de moeite waard zijn (het geklets). Het uitwisselen van meningen die op geen enkele wijze getoetst zijn aan de werkelijkheid en daarom niet tot enige kennis leiden. Het wegdrukken van het besef van eindigheid en van de dood. Het graag achter de rug van een ander kruipen om de eigen mondigheid en vrijheid te ontlopen. Toch moet men het dagelijks leven vanwege zijn 'onbeduidendheid' niet minachten of vanuit de hoogte beoordelen, met als bijverschijnsel dat de filosoof zichzelf gaat zien als de echte, authentieke mens. Onze dagelijkse levensgeschiedenis heeft ook zijn 'wakkere momenten'. Wat is er op tegen om het 'slaapwandelen' als de normale situatie van ons, mensen, te zien, af en toe onderbroken door 'wakkere momenten'? Meestal zijn dat de momenten, die de mens zelf niet kiest, maar die hem overkomen en hem dwingen om over zichzelf en zijn leven na te denken. Zij zijn beslissend voor een 'onderzocht leven' (Socrates). Wie ze laat passeren, blijft oppervlakkig leven.

Men moet er ook niet bij voorbaat van uitgaan, dat oppervlakkig leven altijd gelijk staat met een ongelukkig leven. Het is hier geen vraag van ongelukkig of gelukkig zijn, maar van oppervlakkig of intens leven. Het verschil tussen beide is vloeiend. Ieder mens maakt momenten mee in zijn eigen leven, waar hij 'teruggeworpen' wordt op zichzelf. Hij wordt gedwongen zijn rol als vanzelfsprekende deelnemer aan het leven even te onderbreken en toeschouwer te worden van zijn eigen leven. Wie deze momenten aangrijpt als momenten van reflectie in de oorspronkelijke zin van het woord: een terugbuigen naar zichzelf en denken over zichzelf, heeft de mogelijkheid zijn leven beter te begrijpen.

De kwetsbaarheid van de mens

In mijn studie filosofie en theologie ben ik gefascineerd geraakt door een uitspraak van de christelijke denker Pascal (1623-1662), dat de mens maar een riet is. Ik vond zijn tekst hierover heel mooi: 'De mens is maar een riet, het zwakste in de natuur, maar hij is een denkend riet. Het is niet nodig dat het ganse heelal zich wapent om hem te verpletteren: een damp, een waterdruppel zijn voldoende om hem te doden. Maar zelfs als het heelal hem verpletterde, zou de mens nog edeler zijn dan wat hem doodt, omdat hij weet dat hij sterft en welk voordeel het heelal op hem heeft. Het heelal weet daarvan niets. Geheel onze waardigheid bestaat dus in het de denken'. Ik zag het bijna letterlijk voor me: de mens als een zwak schepsel, onderhevig aan de natuurkrachten en toch in staat fier te pronken met zijn denken. Het riet als beeld van de kwetsbare mens is de kern van mijn levensfilosofie geworden. Op vele manieren heb ik in mijn leven geprobeerd dit beeld filosofisch te verhelderen

De kwetsbare mens

De moeilijkheid zat hem al in het gebruik van het woord 'kwetsbaarheid'. In ons taalgebruik wijst dit woord op het feit, dat de mens gekwetst of beschadigd kan worden. Het heeft een negatieve klank. Het verwijst naar de mogelijkheid om lichamelijk of geestelijk gewond te raken, door eigen toedoen, door de natuur of de medemens (ik laat de goden maar even buiten beschouwing). Wat ik zelf op de eerste plaats in dit woord wilde horen, was een basiselement van het menselijk leven, van het feit dat de mens niet op zichzelf kan bestaan zonder de ander en het andere. Hij heeft anderen wezenlijk nodig om zijn leven te kunnen leiden, om uit te groeien tot mens. Hoe fundamenteel dit is, heb ik voor mij het best geïllustreerd gezien in de omschrijving van God en het goddelijke in de Griekse en christelijke filosofie: God als de zelfgenoegzame bij uitstek. In onze taal lijkt dit geen aardige kwalificatie voor deze hoge persoon of hoge instantie. Zelfgenoegzaamheid heeft bij ons een negatieve klank. Ze duidt op een psychische toestand, op valse tevredenheid met zichzelf. In de denkwereld van de Griekse en christelijke filosofen gaat het niet over hoe iemand zich voelt, maar hoe iemand is. Zo paste dit woord uitstekend bij de status van een godheid. Hij was zichzelf genoeg. Hij had niemand nodig om te kunnen bestaan. Hij was op niemand betrokken, want dat zou hem afhankelijk maken van anderen en hem kwetsbaar maken. Ongenaakbaar, onaantastbaar en onkwetsbaar, dat is het wezen van de godheid. De mens is zijn tegenbeeld. Hij is voor zijn doen en laten afhankelijk van anderen, op anderen betrokken, niet zelfgenoegzaam, kwetsbaar. Hij staat voor zijn ontwikkeling bloot aan de wisselwerking met de wereld om hem heen.

Deze fundamentele afhankelijkheid is dus in eerste instantie niet negatief of positief. Het is de situatie, waarin we als mens geboren worden en ons leven leiden. Zo gauw echter deze afhankelijkheid vorm gaat krijgen in het leven, komen er twee kanten te voorschijn die met deze principiële kwetsbaarheid van de mens verbonden zijn en in de praktijk met elkaar verweven zijn. De inwerking van de ander kan een hulp zijn om ons zelf tot bloei en ontwikkeling te brengen, maar ze kan ook in ons nadeel zijn. Ze kan ons schaden en onze ontwikkeling remmen of soms zelfs onmogelijk maken. Waren we zelfgenoegzaam als God, dan hadden we daar voordeel noch last van. Maar zo zijn we niet gebouwd. We kunnen door de ander en het andere (de wereld) positief 'aangeraakt' en 'geraakt' worden, waardoor we van het leven gaan genieten in de brede zin van het woord. We kunnen echter ook negatief, dus pijnlijk geraakt worden, waardoor we schade ondervinden en leed ondergaan. Genieten en lijden zijn daarom voor mij de twee gevolgen van de fundamentele kwetsbaarheid van de

mens.

De invloed van de Griekse en Romeinse filosofie

Bij het dieper nadenken over de kwetsbaarheid van de mens heb ik veel profijt gehad van de discussies die in de Griekse en Romeinse oudheid gevoerd werden over de broosheid van de mens en over de invloed van de passies op ons leven. Het ideaalbeeld van deze oudheid was de autonome mens, die heer en meester is over zijn eigen leven. Maar hoe kan de mens dan klaar komen met de wisselvalligheden van het leven, met lot en toeval? Hoe kan hij zich weren tegen passies die hem meeslepen en hem uit zijn lood doen slaan? Ik heb hierover veel geleerd uit de boeken van Martha Nussbaum (1947), met name over de broosheid van de mens in de Griekse en Romeinse oudheid. Zij liet zien, welke positie Plato, Aristoteles en de Stoïcijnen hierin innamen. Plato (428-348 v.Chr.) gaf een scherpe analyse van de broze wereld, waarin de mens dagelijks verkeert. Hij zag hierin een aantal kenmerken. Het leven is onderhevig aan de blinde gang van de wereld buiten ons. Buiten onze controle en schuld komen we in aanraking met tegenslag en rampspoed. Ons geluk is kwetsbaar, omdat we alle waardevolle dingen in het leven kunnen verliezen. We moeten soms kiezen tussen loyaliteiten en verplichtingen die elkaar niet verdragen. We kunnen ook van binnenuit verteerd worden door redeloze, ongecontroleerde passies, die onze blik op het leven verduisteren. Een betere opsomming van wat ons allemaal kan overkomen kon ik niet bedenken. Maar de oplossing van Plato was niet de mijne. Voor hem had de broosheid van de mens een negatieve klank. Bij hem kwam boven water, wat ik naderhand in vele filosofieën en wereldbeschouwingen terug heb gevonden: een zeer hoge opvatting over het menselijk leven, waarin de broosheid alleen maar schaduwzijden heeft en daarom overwonnen moet worden. In de ogen van Plato moet de mens boven de wisselvalligheden en toevalligheden van het leven uitstijgen en zoveel mogelijk zelfgenoegzaam worden door de contemplatie van het Goede, dat boven deze wereld uitgaat.

Ik voelde me meer thuis bij Aristoteles ((348-322 v.Chr.), die een andere mening heeft dan Plato over de broosheid van de mens. Aristoteles had veel nagedacht over het toeval in het menselijk leven. Het toeval is weliswaar hierin een vreemd element, omdat het de planning en de samenhang van het handelen doorbreekt. Maar het is inherent aan het menselijk leven. Het kan voor de mens zowel geluk als ongeluk betekenen. Hiermee krijgt de broosheid een wezenlijke plaats in het leven. Men moet de mens niet vergelijken met het leven van God in zijn zelfgenoegzaamheid. De mens is juist het tegenbeeld van zelfgenoegzaam. Hij is in zijn ontwikkeling afhankelijk van de mensen die hij ontmoet, van de dingen die hem overkomen en waar hij geen controle over heeft. Zijn opdracht is niet om 'gode-gelijk' te worden, maar de wisselvalligheden en toevalligheden van het leven op te nemen in zijn autonomie, ze een plaats te geven in het leven. Voor Aristoteles was een menselijk leven ondenkbaar zonder afhankelijkheid van de natuur en van de medemens. Hij wees hierbij op centrale menselijke waarden als vriendschap, liefde en verbondenheid, die alleen mogelijk zijn, als de mens open staat voor de wereld om hem heen en open staat voor zichzelf. Dat maakt het leven pas menselijk. Hiermee krijgen genieten en lijden een organische plaats in het leven.

Bij de stoïcijnen vond ik een interessante discussie over de passies, de hartstochten, die in ons leven de regie kunnen overnemen en ons uit ons evenwicht kunnen brengen. De stoïcijnen waren van mening, dat de mens meester moet blijven over zijn passies door te streven naar 'apathia', een soort onverstoorbaarheid, waardoor hij niet uit het lood geslagen wordt. Het woord 'apathie' heeft hier net als zelfgenoegzaam een andere betekenis dan in ons taalgebruik. Als wij het woord gebruiken, dan verwijst het naar een toestand van tijdelijke

verdoofdheid, van lusteloosheid en lethargie. Een apathisch mens is in onze ogen afgestompt en onaangedaan. In de stoïcijnse filosofie betekent apathie vrij-zijn van pathos, d.w.z. van alles wat de mens aangedaan wordt. Hij moet hierboven staan en zich niet laten meeslepen. Hij moet meester blijven van zijn eigen leven. Net als bij Plato ervaar ik dit ideaal als een stap te hoog en te ver. Wie zonder passies wil leven, leeft in mijn ogen maar half. In een passievol leven zit spanning. Er gebeuren dingen, we raken gehecht aan mensen en dingen, met als gevolg dat hiermee de deur geopend wordt voor veel teleurstellingen en lijden.

Ik ben me bewust van het feit, dat we niet meer in de oude Griekse of Romeinse wereld leven. We hebben in de loop van de eeuwen meer greep gekregen op het toeval door wetenschap en techniek en op ons innerlijk, ons psychisch mechanisme door vele vormen van psychologie en psychopathologie. We zijn er echter ook steeds meer achter gekomen dat we de wereld om ons heen maar beperkt naar ons hand kunnen zetten. We hebben meer kennis van wat ons innerlijk beweegt, maar deze kennis leidt niet altijd tot grotere beheersing van onze passies. We blijven het fiere riet, dat door de wind bewogen wordt en soms geknakt kan worden.

Het leven in eigen hand?

Over de maakbaarheid van ons bestaan

Lange tijd heb ik het geloof gehad, dat ik 'in Gods hand' was en door zijn voorzienigheid geleid werd. Dat gaf een groot gevoel van veiligheid en troost. Wat kon me nog overkomen? Toen ik mij uit Gods hand terugtrok, kreeg ik voor het eerst het gevoel, dat ik het leven zelf in hand had. Dit gevoel werd nog versterkt door de cultuur van de jaren zestig, waarin het geloof heerste, dat dankzij wetenschap en techniek de geschiedenis en het leven maakbaar waren. Voor ieder probleem, zo werd er gesuggereerd, was op de duur wel een oplossing te bedenken. Wat de gang van ons leven zelf betreft was ik daar niet zo van overtuigd. Uit mijn eigen ervaring was het me duidelijk geworden, dat we kwetsbare mensen zijn, die van de medemensen en de omstandigheden afhankelijk zijn. Dat hebben we niet in de hand. Vandaar de vraag: hoeveel greep hebben we eigenlijk op ons leven? Het boek van de filosoof/theoloog Romano Guardini (1885-1968) met als titel: 'Vrijheid, genade, lot' (1963) probeerde deze vraag te beantwoorden. Ook al deelde ik zijn christelijke uitgangspunten niet, ik was geboeid door de fijnzinnige analyses, die hij maakte van allerlei menselijke problemen. Hij gaf een antwoord op mijn vraag door drie fundamentele ervaringen in het leven te analyseren: de ervaring van het toeval en lot, van de genade en van de vrijheid. Hij was er van overtuigd, dat hij in deze drie woorden de belangrijkste trefwoorden had gevonden om het menselijk leven te typeren.

Het is niet eenvoudig om de samenhang en innerlijke verwevenheid van deze drie fundamentele ervaringen weer te geven. Er zijn momenten, waarop we door het lot getroffen worden, waarop we momenten van genade ervaren, waarop we het gevoel hebben over ons leven te beschikken. Ze vragen allemaal andere houdingen tegenover het leven. Tegen het lot kan men verzet aantekenen of zich onderwerpen, voor de genade kan men openstaan of zich sluiten, de vrijheid kan men zoeken of uit de weg gaan. Pas in het vertellen van ons levensverhaal kan de samenhang zichtbaar worden tussen al deze momenten, tussen handelen en gebeuren. Het levensverhaal beschrijft van de éne kant het levensplan dat de mens zichzelf stelt, waarbij het accent op het willen en de eigen autonomie valt. Van de andere kant beschrijft het alles wat de mens in zijn leven tegenkomt en wat hij niet zelf gekozen heeft, maar waar hij wel een houding tegenover moet vinden. Juist in het levensverhaal komen de ingewikkelde lijnen samen van het handelend optreden alsook van de onderworpenheid aan de wisselvalligheden van het leven en de reactie hierop.

Gecomplieerde verwevenheid

Bij het opschrijven van mijn levensverhaal heb ik geprobeerd de verwevenheid van lot, genade en vrijheid in beeld te brengen. Ik ben me er van bewust, dat ik hiervoor soms willekeurige momenten uit mijn leven uitkies. Lot, genade en vrijheid liggen in een levensverhaal onlosmakelijk in elkaar verweven liggen en zijn moeilijk uit elkaar te halen. Het lot wordt soms in vrijheid ingevuld, genade komt soms voor uit een toeval, vrijheid is soms de wijze, waarop wij met lot en genade omgaan. Zo werd mijn levenslot sterk bepaald door het feit, dat ik geboren ben in een dorp en terecht kwam in een roomse wereld. Dat is het startpunt van mijn levensloop geworden en heeft in feite een belangrijk deel van mijn leven beïnvloed. Erg veel keuze zat hier niet in. Onder dit lot ging ik overigens niet gebukt. Het was geen punt van overweging voor mij. Het was nu eenmaal zo. Daar kon je niets aan veranderen. De keuze om naar het Klein Seminarie te gaan, ook al was ik me niet bewust wat de gevolgen hiervan waren, betekende een belangrijke verruiming van mijn mogelijkheden. Zonder deze 'keuze' was ik misschien in het dorp gebleven en was ik in de tuinderij gegaan of

had een gewoon vak geleerd, misschien was ik wel onderwijzer geworden (een keuze, die mijn vader voor zijn andere kinderen suggereerde). Nu kreeg ik echter de mogelijkheid om een verdere studie te volgen, tot aan de universiteit toe. Aan de realisering van deze studie hebben veel andere mensen bijgedragen door financiering en aanmoediging. Ik vond het leuk en had genoeg intelligentie om deze studie af te maken. Mijn gevoel voor vrijheid kwam pas, toen ik probeerde weg te komen uit het kloosterleven en het ambt. Ik overzag de problemen die dit met zich mee zou brengen, aarzelde lange tijd en nam toen het besluit om te vertrekken. Dat heeft me een gevoel van vrijheid en opluchting gegeven, dat ik nooit meer ben kwijt geraakt. Op dat moment voor mijn eigen leven koos ik mijn eigen weg, tegen een traditie in, die dit als een vorm van ontrouw zag. Om deze keuze staan weer allemaal mensen, die naar me geluisterd hebben, me goede raad hebben gegeven en me hebben gestimuleerd. Dit moment van keuze is het begin geworden van een maatschappelijk leven, dat ik voor een deel zelf gekozen heb. Ik had maar beperkte mogelijkheden, gezien mijn theologiestudie en mijn gebrek aan maatschappelijke ervaring. Maar binnen deze omlijning heb ik me kunnen ontwikkelen tot huisvader en filosoof. Hier lagen voor mij belangrijke genade-elementen: een vrouw die ik bij toeval tegenkwam en met wie ik mijn leven ben gaan delen, het volgen van de kinderen en de kleinkinderen in hun ontwikkeling. Ook het vak filosofie, waar ik me in kon uitleven en wat een inspiratiebron voor mijn leven is geworden. Bij dit alles spelen gezichten van mensen een belangrijke rol: familie, vrienden, collega's, bekenden.

Ons lot

Los van mijn eigen levensverhaal heeft het schema 'lot, genade en vrijheid' me geholpen om de situatie van de moderne mens beter te begrijpen. Wij leven in een wereld, waarin vanuit een liberale filosofie veel waarde wordt te gehecht aan de individuele vrijheid van de persoon. Het is opmerkelijk, dat we liever niet praten over het lot en zeker niet over het noodlot. Van genade hebben we geen weet meer of is een besmet woord geworden. Daarmee missen we een beeld van ons leven, zoals het in werkelijkheid gebeurt: een mengeling van lot, genade en vrijheid.

Op de achtergrond van ieder menselijk leven speelt de lotsverbondenheid. We zitten allemaal in hetzelfde schuitje van kwetsbaarheid en eindigheid. Dat is ons gemeenschappelijk lot. We zijn in het leven op elkaar aangewezen, of we willen of niet. Het is de diepste vorm van affiniteit met elkaar. We zijn van dezelfde soort. Op deze basis voltrekt zich ons leven. Over (nood)lot gesproken. We worden geboren in een bepaalde tijd en op een bepaalde plaats. Dat bepaalt voor een groot deel, hoe ons leven er uit gaat zien en welke mogelijkheden we hebben. Ik hoef dit niet met voorbeelden toe te lichten. Iedereen begrijpt dit en ervaart het als een ramp of als puur geluk. We hebben niet om het leven kunnen vragen. In ons leven zelf zijn er ook nog veel momenten of gebeurtenissen, die ons zonder meer overkomen. Dit kunnen gelukkige of ongelukkige momenten of gebeurtenissen zijn. In tegenstelling tot de Griekse Oudheid, waarin men het gevoel had, dat de goden en de natuur het leven van mensen in hun greep had, hebben wij als moderne mensen de goden ontmaskerd en de natuur aan banden gelegd. Niets wordt meer aan het toeval overgelaten. We zijn in de moderne tijd meester over ons eigen lot. Diep in ons hart weten we allemaal, dat dit maar gedeeltelijk klopt met de gewone gang van zaken. Lot en toeval kunnen we in ons leven niet ontlopen. Ze bepalen de definitieve grenzen aan wat wij kunnen beheersen. Het toeval laat zich veel minder gemakkelijk afschaffen dan de Verlichtingsfilosofie ooit had gedacht. Juist de voortgang van wetenschap en techniek, die zoveel lot en toeval in de loop van de tijd opgeruimd hebben, heeft de moderne mens tot het inzicht gebracht, dat er grenzen zijn aan zijn kennen en kunnen. De totale beheersing van de werkelijkheid blijkt een illusie te zijn.

Deze ontwikkeling is in de filosofie van de negentiende en twintigste eeuw zichtbaar geworden. Met het groeiend besef van de eindigheid van mens en wereld komt er weer ruimte voor 'refatalisering', dat wil zeggen voor een onofficiële terugkeer van het noodlot. Het zijn vooral de levensfilosofen als Dilthey en Ricoeur, die in hun denken een belangrijke plaats inruimen voor het toeval. Het idee van een autonome mens, die orde en noodzaak schept in de wereld, berust volgens hen op een fictie. Dilthey draait de volgorde zelfs om. Voor hem draait de kernvraag van het leven niet meer om de vrijheid van de mens om zijn eigen lot te bepalen, maar om de vraag, hoe orde en noodzakelijkheid mogelijk zijn binnen het raamwerk van het chaotische toeval. 'De noodzakelijkheid is het gelukte toeval'.

Paul Ricoeur (1913-2005) ziet ons leven als een samenspel tussen handelen en gebeuren. Wat gebeurt, komt niet uit onze vrije handelen voort. Waar handelen nog een actieve stellingname impliceert, die creatief samenhang zou kunnen verschaffen aan het leven, brengen gebeurtenissen een passief moment van 'wedervaren' met zich mee in het leven dat tot in het handelen doorwerkt. Hij verwoordt dit als volgt: 'Wij bestaan, omdat wij getroffen worden door gebeurtenissen die ons overkomen in de strikte zin van het woord: bepaalde totaal toevallige ontmoetingen, bepaalde dramatische incidenten, momenten van geluk en ongeluk, die, zoals men zegt, de loop van ons leven hebben veranderd. De gebeurtenis is onze meester'. Hij noemt dat het binnentreden in ons leven van 'historische contingentie', onvoorspelbare gebeurtenissen in de tijd, die ons leven kunnen bepalen. Ze overkomen ons en wij moeten er (als dat al kan) mee leren leven.

Momenten van genade

Aan het woord 'genade' zit een heel ander verhaal vast dan aan het lot. Het herinnert ons in eerste instantie aan het christelijk heil en alles wat hier aan vast zit. Het woord 'genade' behoort tot de kern van het christelijk geloof. Het heil is 'om niet', 'zonder enige verdienste van onze kant', 'pure gunst', 'Wie een beetje op de hoogte is van de christelijke theologie, hoort hierin de stemmen van Augustinus, Luther, Calvijn, Erasmus, Barth. Genade heeft met de souvereiniteit van God te maken. Niet de mens bepaalt of draagt bij aan zijn eigen heil, maar God alleen in zijn vrije beschikking bepaalt het eeuwig heil of onheil van de mens. Genade staat tegenover de arrogantie van de mens, die greep probeert te krijgen op zijn eigen heil.

Voordat Guardini genade in verband brengt met de christelijke voorzienigheid, laat hij zien hoe het woord 'genade' (los van de christelijke context) een belangrijke plaats in het menselijk leven inneemt. Ze is één van de fundamentele ervaringen van de mens. Zo kennen wij het woord genade uit de wereld van het recht, bv. genade voor recht laten gelden. Iets wat ons rechtens niet toekomt kan ons geschonken worden. 'Deze act van begenadiging', zegt Guardini, 'gaat boven de wet uit, heft soms zelfs de wet op, maar is door de wet voorzien en vormt in diepste zin de waarborg voor de wet'. Ook op het terrein van de arbeid speelt de genade een rol. Arbeid wordt getekend door overleg en inspanning. Het creatieve moment hierin kan niet gepland worden. Het komt als een ingeving, een gunstig ogenblik, een idee. De arbeid kan het niet afdwingen. Het wordt zelfs door berekening, beïnvloeding en dwang belemmerd. Men kan hier alleen voorwaarden voor scheppen. Eén van de belangrijkste terreinen, waarop de genade zich openbaart, ligt in de ontmoeting met andere mensen, waarbij vriendschap en liefde ons kunnen 'overkomen' als een genade. Hier is geen ruimte voor berekening of planning, maar alleen voor het gunstige toeval. Maar het kunnen ook momenten zijn, waarop het leven zichzelf openbaart als genade en een gevoel van euforie te weeg brengt. Enkele voorbeelden uit de filosofie en de literatuur kunnen dit verduidelijken. Nietzsche beschrijft in 'Zo sprak Zarathustra' de beleving van het middaguur als beleving van de

volmaaktheid van de wereld. Hij noemt dit 'het zuivere uur', d.w.z. een toestand waarin het leven zich rijk, vervuld, rustig en vrij voelt. Het bestaan 'bloeit', zegt de dichter Hölderlin. Het leven wordt dan ervaren als een ruimte, waarin het niet-anticipeerbare, het niet-beheersbare en het niet-identificeerbare kunnen worden geëxploreerd.

Het zijn allemaal voorbeelden, die aangeven, dat er in ons bestaan genade-elementen liggen. In een louter mechanische wereld komt deze ervaring niet voor. Alles is hierin vastgelegd en geordend. Ook een wereld, die star bureaucratisch is of op een dogmatische ideologie is gebouwd, heeft weinig affiniteit met de ervaring van 'genade'. Deze veronderstelt immers een zekere speelsheid van geest, die niet kan gedijen in een sfeer van bureaucratische bekrompenheid of van ideologische vernauwing van denken. Hierin 'gebeurt' gewoon niets meer. De ervaring van de 'genade' vormt de ondergrond voor het nieuwe, dat nog uit ons leven kan voortkomen. Ze boort onvermoede mogelijkheden in ons aan. Een plotselinge verliefdheid, een moment van inspiratie laten het leven ineens in een ander en nieuw licht zien. Het bestaan bloeit op. De ervaring van de genade heeft de mogelijkheid om ons met het leven te verzoenen, ondanks de soms droevige ervaringen met het lot.

Het gevoel van vrijheid

We hebben in ons leven het gevoel, dat we niet alleen maar geleefd worden door factoren van buitenaf of van binnenuit, die we niet in de hand hebben. We voelen ons niet helemaal opgaan in de processen van ons lijf, in de natuurlijke en sociologische wereld rondom ons, in de historische situatie waarin we leven. Er is ook een gevoel, dat we zelf iets betekenen in dat geheel. Af en toe merken we, dat we zelf ergens een begin van zijn, dat iets aan ons ontspringt als bron. We gebruiken hiervoor het woord 'ik', mijn eigen persoon. Iets komt uit ons zelf, zonder dwang van buitenaf of van binnenuit. Wetenschappelijk gezien is dit allemaal moeilijk te bewijzen. Veel filosofen en theologen weten dit ook, maar beschouwen de vrijheid van de mens als een hypothese die pas echt recht doet aan het menselijk leven. Ze vinden, dat wij niet louter speelbal zijn van onze innerlijke aanleg en driften. We zijn ook niet alleen maar een product van onze omgeving. Op sommige momenten beleven we onszelf als meesters van ons eigen leven, van de natuur en de geschiedenis. Dat element is diep in de moderne cultuur doorgedrongen en heeft tot grote vooruitgang. Het heeft als gevolg, dat we soms net doen, alsof onze vrijheid los staat van wat om ons heen gebeurt. Een soort absolute vrijheid, zoals Jean-Paul Sartre (1905-1980) ooit verkondigde. Een omschrijving van vrijheid die in mijn ogen dit gevaar vermijdt zou het woord 'speelruimte' kunnen gebruiken, die de mens in zijn leven binnen de gegeven omstandigheden voor zichzelf veroverd. Een ruimte waarbinnen de mens handelt uit zichzelf, op basis van inzicht en wilskracht. Deze kan van cultuur tot cultuur en van persoon tot persoon verschillen. De wijze waarop de mens zijn lot draagt en van de genade-momenten geniet worden hierdoor bepaald. Ze geeft het leven zijn eigen kleur. De mens beschikt over zijn leven. Hoe groter hij de speelruimte maakt, des te meer krijgt hij het gevoel iemand te zijn, die boven de omstandigheden uit kan komen. Hij leeft zijn eigen leven.

Een gelukkig leven leiden

Over vluchtige momenten en duurzaamheid

Als kind moesten we met Pasen en met Nieuwjaar mensen uit onze omgeving een zalig Pasen of een zalig Nieuwjaar wensen. Dat was een vaste gewoonte in het dorp. Deze christelijke heilswens bracht tot uitdrukking, dat ons leven gericht moest zijn op de gelukzaligheid, een hoogste vorm van geluk, die in dit leven niet bereikbaar was. Alles draaide om je eeuwige zaligheid, om je uiteindelijke voltooiing in de aanschouwing van God, in de verrijzenis van het lichaam, in de voltooide gemeenschap met alle heiligen (de zaligen in de hemel).

Vanwege de eenzijdige gerichtheid op het hiernamaals veranderde de roomse kerk in de loop van de jaren de tekst van de catechismus: 'Waartoe zijn wij op aarde?', met als antwoord: 'Wij zijn op aarde om God te dienen en daardoor in de hemel te komen' in: 'Wij zijn op aarde om hier en in het hiernamaals gelukkig te worden'. Ik ben er nooit helemaal achter gekomen, hoe het aardse geluk er in de christelijke leer uit zou zien, tenzij als een moralistische oproep: leef vroom en deugzaam, dan word je vanzelf gelukkig. Geluk heeft hier iets te maken met de overtuiging, dat ons leven in overeenstemming moet zijn met Gods wil. Is dit het geval, dan geeft dat een gevoel van vrede en geluk.

Terugkijkend op de periode van klooster en ambt heb ik me wel eens afgevraagd, of ik hierin ongelukkig ben geweest. Die vraag stond niet meer in het teken van het gevoel, dat een leven in dienst van God bij voorbaat een gelukkig leven zou zijn (beter kan je toch niet wensen), maar was gericht op eigen ervaringen van en gevoelens over mijn leven. Dat was een moeilijk te beantwoorden vraag. Ik vond studeren en doceren leuk, voelde me thuis in een gemeenschap van gelijkgezinde mensen om me heen, leidde een leven zonder veel materiële zorgen, had een ideaal om voor te leven. Ik ben me pas ongelukkig gaan voelen in de periode, waarin ik me niet meer op mijn plaats voelde in klooster en ambt en niet wist, hoe ik uit deze leefsfeer weg moest komen. Ik was de rode draad van mijn leven kwijt. Zo'n leeg gevoel heb ik naderhand nooit meer gehad. Ik heb van het leven leren genieten, van mijn baan als docent filosofie, van het huiselijk leven met vrouw en kinderen, van esthetische genoegens, enz. Ik heb vast veel geluk gehad in mijn leven en voel me een gelukkig mens.

Over gelukkige momenten in het leven

Als ik terugkijk op mijn pogingen om het begrip 'geluk' filosofisch uit te diepen, dan heb ik het gevoel, dat ik er nog steeds geen greep op heb. Zelfs het lezen van het boek van McMahon 'Geluk. Een geschiedenis' (2005) heeft dit gevoel alleen maar versterkt. Het is mij wel duidelijk geworden, dat het woord 'geluk' thuis hoort bij de containerbegrippen, waarin alles geschoven wordt wat het leven aangenaam maakt. Je zou fenomenoloog moeten zijn om alle componenten van het geluk te inventariseren en te zoeken naar wat de componenten verbindt. Het is niet moeilijk om een groot aantal gevoelens op te roepen, die onder geluk zouden kunnen vallen. Ik laat hier even buiten beschouwing het gebruik van het woord geluk, als ons iets overkomt, in de zin van: ik heb geluk of pech gehad. Als iemand zegt, zich gelukkig te voelen, dan kan dat te maken hebben met allerlei vormen van materieel en geestelijk genieten: lekker gegeten hebben onder het genot van een biertje of een glas wijn, aangenaam gezelschap aan iemand hebben, leuk werk hebben, goed in je vel zitten, gelukkig getrouwd zijn, lekker gevreeën hebben, een lollige avond gehad hebben met veel plezier. Als Nietzsche het heeft over geestelijke ervaringen, dan noemt hij de socratische lust van het kennen, het genieten van het esthetische, het ervaren van verbondenheid met de wereld en met god door de contemplatie, erotische verbondenheid, liefde en extase. Voldaan of tevreden zijn over iets,

genieten van iemand of iets, zich affectief verbonden voelen met iemand: het zijn allemaal elementen uit het geluksgevoel. In de korte opsomming zitten elementen, die heel kortstondig zijn, aan het moment gebonden. Ze hebben geen grote invloed op ons leven, maar maken het wel aangenaam. Maar er zijn ook elementen, die van langere duur kunnen zijn en daardoor veel dichterbij ons gevoel van gelukkig-zijn komen. Ze hebben betrekking op de belangrijkste waardengebieden in ons leven: gezondheid, werken, relaties hebben, nuttig-zijn voor anderen. Als iemand zegt: 'Ik ben ongelukkig', dan heeft dat meestal betrekking op één van deze gebieden. Ik ben niet gezond, ik heb vervelend werk, ik heb geen contact met andere mensen, ik heb niets om voor te leven, ik voel me nutteloos. Het valt me op, dat het bijna allemaal waarden zijn, die het moderne idee van de eigen zelfontplooiing als doel van het leven niet centraal stellen en soms hiermee zelfs in strijd zijn. Gelukkig zijn heeft meestal te maken met anderen gelukkig maken en samen met anderen gelukkig zijn.

Geluk en welzijn

Het is geen wonder, dat we zoveel over geluk en gelukkig-zijn praten. Dat heeft te maken met onze conditie als mens. Ik volg hierbij de gedachtegang van de filosoof Burggrave uit zijn boek 'Van zelfontplooiing naar verantwoordelijkheid' (1981). De mens is een behoeftig wezen. Hij lijdt aan een 'zijnstekort', een algemene en onbepaalde behoeftigheid, die hem dynamisch voortdrijft naar de ander en het andere. Hij heeft de buitenwereld nodig om tot zichzelf te komen en een eigen identiteit te verwerven. De mens wil de onbevredigende toestand (de leegte) opheffen en gebruikt hiervoor –heel baatzuchtig- de ander, die in het teken komt te staan van wel of niet geschikt zijn voor de eigen levensvulling. Alles draait hier om zelfontplooiing. Het eigenbelang speelt hierbij een belangrijke rol. De ander heeft geen waarde in zichzelf, maar is een instrument voor de eigen behoeftebevrediging. In deze fase van primair narcisme komt het woord geluk en genieten aan bod. Als de ander of het andere geschikt is om mijn behoeftigheid te bestrijden, voelt de mens een momentaan geluk, een geluksgevoel.

Maar het is de vraag, of deze momenten van geluk duurzaam zijn, een staat van gelukkig-zijn te weeg brengen. Burggrave ziet hier grote moeilijkheden opdoemen. Geluk is voorbijgaand, d.w.z. onbestendig, gebonden aan het moment en verdwijnend met het moment. Het staat soms haaks op het welzijn van de persoon in zijn geheel. Denk maar aan druggebruikers. Burggrave ziet daarom een tegenstelling tussen 'de cultus van het verlangen naar eigen zelfontplooiing', dat sterk narcistische kenmerken draagt, en een 'cultuur van verantwoordelijkheid', waarin dit narcisme overwonnen is. De mens ontdekt in zijn streven naar zelfontplooiing, dat hij de wereld met anderen moet delen, die ook hun eigen geluk nastreven. Hij moet compromissen sluiten met anderen en naar een machtsevenwicht zoeken tussen tegengestelde verlangens. Hierdoor wordt het gelukstreven een gezamenlijk project, waarbij ieder ook verantwoordelijk is voor het geluk van een ander.

Gelukkig-zijn en een zinvol leven

Voor mijzelf zie ik een relatie tussen een gelukkig leven en een zinvol leven. Om deze relatie te verhelderen nam ik het leven van mijn vader en moeder als voorbeeld. Kan ik zeggen, dat mijn ouders (gelovige mensen met veel kinderen) ongelukkige mensen waren? Wie hier de moderne maatstaf van zelfontplooiing aanlegt, zal bevestigend antwoorden. Ze kwamen aan zichzelf niet toe. Als ik naar hun leven keek, dan ging het op in hard werken voor het levensonderhoud en de opvoeding van de kinderen. Kwamen die 'goed terecht', dan waren ze in hun ogen gelukkig. Alles stond in het teken van de opdracht, die ze in dit leven hadden meegekregen en die in de toekomst (in het leven hierna) hun eeuwig geluk zou uitmaken.

Kleine aardse genoegens werden in deze visie als positief meegenomen, maar stonden niet op de voorgrond, werden niet systematisch gezocht en waren soms (denk maar aan het seksuele leven) moreel verdacht. Geluk stond in de context van hard werken voor de kost, zorgen voor de toekomst van de kinderen, aandacht voor de verdere familie, vrienden en bekenden. Dit alles in het teken van het geloof, dat dit leven voorbijgaand was en gericht op een volmaakt leven. Het woord 'zelfontplooiing' kwam in hun dagelijks woordenboek niet voor.

Op basis van dit voorbeeld ben ik geneigd te denken, dat mijn ouders een zinvol leven hebben geleid met weinig expliciete aandacht voor het genieten van het leven. Hun genieten ging op hun taakvervulling. In die zin leefden ze een 'ouderwets' leven. Dit aardse leven was in hun ogen niet bedoeld om te genieten. Wij daarentegen leggen veel meer accent op de eigen levensvervulling. We plaatsen het genieten van het leven op de voorgrond en noemen dat (als het lukt) het leiden van een gelukkig leven. Toch dekt voor mij het moderne woord 'geluk' met zijn streven naar zelfontplooiing de dynamiek van het leven niet helemaal de werkelijkheid. Het streven naar geluk is niet het laatste doel van het leven, maar is een wezenlijk bijverschijnsel van het streven naar een zinvol leven. Het is de lijfelijke kant van het proces van zingeving aan het leven. Ons leven is een zinnelijk leven, dat bestaat uit zien, horen, ruiken, voelen en proeven. Het is een lijfelijk bestaan, waarin de zinnelijkheid een grote rol speelt. Door de ontwikkeling van deze zintuiglijkheid raken we geworteld in het leven. Hier liggen de momenten van genieten (het geluksgevoel) en de momenten van lijden (pijngevoel). Een gelukkig leven is een leven, waarin het genieten zijn eigen plaats krijgt in het realiseren van de belangrijkste waarden in het leven: gezond zijn, een goede baan hebben, vaste relaties hebben, nuttig zijn voor anderen en voor de gemeenschap.

Afscheid van het leven

over Rockaby van Samuel Beckett

In mijn opvatting over filosofie is filosofie één van de geëigend middelen om ons bestaan te verhelderen (voor zover dat mogelijk is). Het is dan ook geen wonder, dat ik in mijn boeken veel aandacht hebt besteed aan sterfelijkheid en vergankelijkheid. Daarin is sterven, dood en vergankelijkheid aan de orde van de dag. Ik heb mijn verschillende boeken nog eens nagelopen. Bijna in ieder van hen komt het thema wel eens ter sprake, bij de zinvolheid of zinloosheid van het leven, bij de sterfelijkheid van de mens. Het 'memento mori' (Gedenk te sterven) is aan de orde van de dag. Bij mijn eerste boeken komt duidelijk naar voren, dat ik afstand neem van het geloof in het eeuwige leven met al zijn kinderlijke voorstellingen. Ik ben zelfs kwaad op Plato, dat hij als één van de eerste filosofen begonnen is te spreken over het doorzien van de werkelijkheid in het licht van het hogere, van het eeuwige. In de loop van de geschiedenis heeft het doorzien weinig ruimte overgelaten voor het gewone, verrassende inzicht in de werkelijkheid. Het theologisch schema van exitus (uitgaan uit de hand van God) naar reditus (terugkeer naar God) is voor mij een vals schema geworden, dat afbreuk doet aan ons gewone leven. Dat gaf in mijn denken en daarmee ook in mijn boeken een accent op dit leven en op de sterfelijkheid hiervan. Hoe leren we leven met de zekerheid van de dood? Hoe kunnen we ons onthechten aan het leven, zonder het leven los te laten? Ik vond eens in een roman van I.Kadare 'Een breuk in april' (1993) een leuke formulering die ons gewone denken over leven en dood op de kop zet. Hij schrijft: 'Het beroemde gezegde dat de levenden slechts doden zijn met verlof in dit leven..' Eventjes verlof hebben om te leven! Ik denk wel eens, dat een literaire benadering van de dood en het sterven meer zegt dan een filosofische.

De filosoof, de priester en de dichter over de dood

Filosofie is uit de dood geboren. De filosoof geeft, volgens Plato, de indruk, dat hij de dood najaagt. Filosoferen over de dood houdt altijd iets afstandelijk in. De dood is er in het denken voor iedereen en voor niemand in het bijzonder. Tegelijkertijd zijn de uitspraken van filosofen over de dood hard en zwaarwichtig, waardoor mensen in hun schulp kruipen in plaats van naar buiten te gaan en van het leven te genieten. Ik denk hier aan de omschrijving van Plato: Filosofie is oefening in het sterven, een voorbereiding op de dood. Dit is veel te rechtlijnig om met de dood klaar te komen. Hetzelfde geldt voor de uitspraak van Heidegger, dat de mens een 'zijn-ten-dode' is. Wie authentiek wil leven, moet zich hier dagelijks van bewust zijn. De filosofie heeft de mond vol van dood en sterfelijkheid, maar kan er niet mee omgaan. Ze staat ver van ons leven af, omdat nergens invoelbaar gemaakt wordt wat sterven en dood voor ons persoonlijk betekenen. De literatuur, vooral de poëzie heeft een veel 'zachtere' en menselijker benadering. Zij heeft de gave ons mee te slepen in de wereld van de sterfelijkheid en dood, omdat ze uitgaat van het leven, van gevoelens en ervaringen. De filosoof en de priester proberen te bemiddelen tussen leven en dood, terwijl de romanschrijver en vooral de dichter vanuit het individuele leven van de mens vertrekken.

Om met de dood te kunnen leven, moet men er speels mee leren omgaan, iets wat de filosofie niet geleerd heeft en de poëzie wel. Ik vond dat mooi uitgedrukt bij Joseph Brodsky in zijn beschouwing over de dichteres Tsevetajeva: 'En op haar waardeschaal is een dichter ongeveer even hoog verheven boven een priester als een mens volgens de geijkte theologie boven de engelen, die immers niet naar beeld en gelijkenis van de Allerhoogste geschapen zijn'.

Los van het hiernamaals

De dichter Kopland (1934-2012) gaf ooit een verslag van zijn poging om een gedicht te maken

over het hiernamaals (Over het hiernamaals. Den Bosch 2005). Hij had het op zich genomen om in den Bosch hierover een lezing te houden. Hij schrok er zelf van, dat hij ja had gezegd, Want wat moest hij zeggen over iets, waar de mens geen voorstelling van heeft. 'Er ooit niet geweest zijn, dat is even onvoorstelbaar als er ooit niet meer te zullen zijn. Je gaat niet alleen een grensland in, ooit ben je ook uit een grensland gekomen'. Hij probeerde allerlei dichtregels uit, waarin het steeds terugkerend thema was: er is voor ons geen hiervoormaals en geen hiernamaals. We kunnen hier niets van weten. Wat er is, is ons leven zelf. Hij is weg van een uitspraak van de Portugese essayist en dichter Pessoa (188-1935), die zegt, dat we achter de dingen geen betekenis moeten zoeken. De betekenis ligt in het leven zelf. 'Je leest bij Pessoa: het is vreemder dan alles wat vreemd is, dat de dingen werkelijk zijn en dat er niets te begrijpen valt'. Met het wegvallen van het hiervoormaals en het hiernamaals valt het accent op dit leven met al zijn vertrouwde en vreemde en op het sterven als het definitieve einde van ons leven.

De dood dichterbij

Het nadenken over het sterven en de dood is bij mijn ouder worden alleen maar toegenomen. Maar het is wel minder abstract geworden. Men zegt niet voor niets: oudere mensen krijgen steeds meer verleden en steeds minder toekomst. Dat proces is voor mij heel herkenbaar. Belangrijk is natuurlijk, hoe je zelf met verleden, heden en toekomst omgaat. Het heden (de dag van vandaag, het lopende jaar) is voor mij steeds belangrijker geworden. Het tijdspectief wordt korter. De dood wordt minder abstract dan vroeger. Als filosoof kende ik het syllogisme: Ieder mens is sterfelijk. Piet is mens. Dus Piet is sterfelijk. Maar dat raakt je pas echt op het moment, dat het geen filosofische abstractie meer is, die voor iedereen geldt, maar jouw persoon betreft. Het ouder worden drukt je met je neus op het feit, dat de dood steeds dichterbij komt tot op het moment, dat je eigen dood onvermijdelijk is of je overvalt. De abstractiegraad wordt steeds kleiner. Mijn dagen zijn geteld.

De brief

In 2007 schreef de NRC een prijsvraag uit met als opdracht een brief te schrijven aan een literaire figuur, die voor jou belangrijk was. Ik had zin om mee te doen. De eerste literaire figuur waar ik aan dacht was de mevrouw in het toneelstuk *Rockaby* van Samuel Beckett (1906-1989). Ik had het stuk in 2002 gezien, toen de VPRO al zijn toneelstukken uitzond. Ik kende Beckett alleen van 'Wachten op Godot'. Van de stukken die werden uitgezonden, heeft *Rockaby* de meeste indruk op mij gemaakt. Het stuk duurde slechts 13 minuten. In een lege kamer zit een oude vrouw, gekleed in een zwarte jurk, in een schommelstoel. Ze luistert, op het ritme van de schommelstoel, naar haar eigen stem, die op een tape is opgenomen en flarden van zinnen weergeeft. Zo wiegt ze zichzelf langzaam naar de dood toe. Ik heb gefascineerd naar deze vrouw gekeken. Nu, jaren later, staat mij haar beeld nog scherp voor de geest. Ik schreef haar de volgende brief:

Mevrouw,

Met grote verbazing heb ik naar u gekeken. De kamer waarin uw stoel stond was verder leeg en het raam waar u vóór zat bood geen uitzicht naar buiten. Hij had niets van een huiskamer, want dan had ik misschien enig idee gehad, welke mensen en dingen u in uw dagelijkse leven omringden, welke snuisterijen u dierbaar waren. Er was geen schoorsteenmantel waarop oude foto's stonden. Dan had ik misschien kunnen zien, uit welke gezin u kwam, of u getrouwd bent geweest en of uw kinderen hebt gehad. Niets,

helemaal niets. Was dat een bewuste keuze van u? Wilde u mij en anderen juist door de lege kamer en het gebrek aan persoonlijke verwijzingen de mogelijkheid ontnemen om u te 'determineren', om u vast te prikken op uw leven en levenservaringen en van hieruit uw dood te voorspellen? Juist in het aangezicht van de dood komt het op jezelf en niet op de buitenwereld aan, meende ik u te horen zeggen.

Ik zou zo eenzaam, zonder mensen om me heen die me dierbaar zijn, niet graag sterven. Maar, juist door het ontbreken van iedere verwijzing naar uw persoonlijk leven brengt u voor mij de kern van het doodgaan naar voren. Ik las ooit bij Pascal: We kunnen elkaar steunen en bijstaan, maar sterven doen we alleen. Ik vermoed, dat u het daar mee eens zult zijn. Niemand kan ons uiteindelijk bijstaan, als onze gedachtestroom stopt en onze eigen identiteit uit elkaar valt. Ik zag dit bij u gebeuren in een langzaam proces van wegschommelen uit u zelf.

U hoorde (en dat moet u raar in de oren hebben geklonken) uw eigen stem van buitenaf. U begreep uw eigen taal, ook al kwam er nooit het woord 'ik' in voor. Ik herkende slechts flarden van zinnen: 'Nooit een gezicht gezien achter het raam', 'Op het eind van een lange dag', 'rustig zittend aan haar venster', 'Tijd dat ze er mee ophield', 'Weggeschommeld'. Dat laatste nam een belangrijke plaats in, alsof het leven een wegschommelen is van de wieg tot het graf. Waren deze steeds terugkerende zinnen voor u een manier om van het leven los te komen en de dood te aanvaarden? Het is jammer, dat ik u dat niet meer kan vragen, want uw stoel is tot rust gekomen, de eeuwige stilstand. Ik zal uw beeld nog lang in mijn herinnering bewaren.

Waarom Rockaby?

Het antwoord was niet moeilijk. Ik zag dit stuk als illustratie van een zin die ik ooit ergens gelezen had en voor mij het wezen van het sterven aangaf: 'On mourra seul' ('Men sterft alleen'). Ik wist, dat deze uitspraak van de christelijke denker Pascal (1623-1662) afkomstig was. Dus ben ik op zoek gegaan naar de plaats, waar hij dit geschreven heeft. Ik vond hem in zijn boek 'Gedachten' (Utrecht 1963, blz. 71, nr.123) in de volgende bewoordingen: 'Wij zijn wel grappige wezens, dat wij ons verlaten op het gezelschap van onze gelijken: even ellendig als wij, even machteloos als wij, zullen ze ons niet helpen. Wij moeten alleen sterven'. Als ik Pascal mag geloven, dan kan niemand ons tot steun zijn in ons leven, laat staan in de dood. Alleen God kan dat. Het was me duidelijk, dat Pascal geen hoge dunk van de mens heeft. Maar zijn uitspraak 'Men sterft alleen' maakte diepe indruk op me. Ik meende die gedachte terug te vinden in het sterven van die mevrouw uit Rockaby, maar in een context waarin ikzelf niet zou willen sterven (als ik het voor het zeggen had). Ik ben hier ambivalent over. Voor mij heeft doodgaan twee aspecten: het moeten loslaten van alles wat je dierbaar is en alleen de weg van de dood ingaan. Dat laatste herken ik in de sfeer van Rockaby. We kunnen ons niet aan elkaar vastgrijpen, als het sterven in de buurt komt. Wel kunnen we elkaar begeleiden tot aan de poort van de dood. Dat is mijn beeld van een mooie dood. De hand die je dierbaar is houdt je vast tot aan het einde. Ik mis de menselijke omgeving bij het sterven van deze naamloze oude vrouw in Rockaby.

Zonder persoonlijke geschiedenis

Naar aanleiding van deze brief ben ik dieper gaan nadenken over het beeld dat Beckett schetste van het proces van sterven van deze vrouw. Wat me in eerste instantie opviel, was de lege kamer waarin de oude dame zich bevond. Niet alleen de kamer was leeg, maar ook het

venster gaf geen uitzicht op buiten. Het was een gesloten circuit. Het was net, alsof de mevrouw reeds van alles afscheid had genomen, van alles wat haar normaal omringde en tot haar dagelijks leven behoorde. Dat was me vreemd. Ik was gewend aan kamers, waarin minstens een stoel en een tafel staan als oriëntatiepunten en als blikvangers. Er was niets behalve de vrouw in de schommelstoel. Alles concentreerde zich op haar. Dat maakte ook, dat zij voor mij nergens te plaatsen was. Wie was deze vrouw, waar kwam ze vandaan, had ze familie, aan welke ziekte leed zij en waarom was niemand bij haar? Vooral dat laatste trof me. Een eenzame vrouw zonder persoonlijke geschiedenis, zonder een aangeklede ruimte, waarin zij leefde, zonder mensen om haar heen. Bij oude mensen vind je in hun kamer meestal wel kleine dingen, waaraan iets van hun of haar leven zichtbaar wordt. Snuisterijen, een beeldje of een schilderijtje, een geborduurd lapje, kopjes of schoteltjes. Vooral de foto's op de schoorsteenmantel heb ik gemist. Oude foto's geven altijd een indruk van enkele belangrijke momenten uit het leven van iemand. Ik realiseerde mij, dat zonder deze kleine dingen het leven van iemand geen gezicht voor mij krijgt. Gelijktijdig ben ik mij bewust van het feit, dat een buitenstaander de neiging heeft iemand vast te prikken op zijn of haar verleden en van hieruit het sterven van iemand te bekijken. Het kost geen moeite om je fantasie over deze vrouw te laten werken. Een oude vrouw van de vorige generatie uit het katholieke Ierland. Allemaal ingrediënten om haar dood te omgeven: een priester, de biecht, de laatste sacramenten, het uitzicht op het eeuwige leven. Op deze wijze wordt het sterven van deze vrouw een steriotype en voorspelbare gebeurtenis. Zover ik de denkwereld van Beckett ken, is dit het laatste waar hij een mens mee op wil schepen. Hij wil het sterven van iemand laten zien als een individueel proces zonder context, helemaal geconcentreerd op de laatste levensdag.

Een dood om te wensen

Tenzij we ons levenseinde zelf in de hand nemen, weten we niet hoe we zullen sterven. Door een korte of lange ziekte, door een toevallige omstandigheid als een ongeluk of een hartstilstand, door weg te zakken in het duister van de vergetelheid. Het is geen wonder, dat we voor onszelf en voor mensen die ons lief zijn en oud worden een mooie dood wensen, waarin we de tijd krijgen om afscheid van het leven te nemen. Ik zou voor thuis kiezen, als dat mogelijk was. Thuis sterven heeft speciaals, omdat we hier een groot deel van ons leven hebben doorgebracht. Ze noemen dat: 'in vertrouwde omgeving'. De laatste beelden die we in de dood meenemen zijn de beelden van onze gewone omgeving, van mensen die ons lief zijn. Ik mis dit in Rockaby. De kamer is geen vertrouwde, huiselijke omgeving. Al het huiselijke is waarschijnlijk juist weggelaten, omdat het afleidt van het eenzame proces van sterven. Ik denk juist, dat het de eenzaamheid van het sterven niet wegneemt, maar het draaglijker en menselijker maakt. Men sterft weliswaar alleen, maar omgeven door de vertrouwde wereld waarin we geleefd hebben. Op die wijze is het ons vergund afscheid van het leven te nemen. Dat is een ideaal geval, want al het plotselinge van de dood is hier afwezig. Er is een korte tijd over om afscheid van het leven te nemen.